अथद्विरूपकोषः ।

भवेदाषाढ़ आशाढ़ो विषुवद्विशुवं तथा । (१)
मातुःष्वसा मातुःस्वसा कशायां कथिता कषा ।
शम्बरं सम्बरं प्रोक्तं (२) कुशलं कुसलं विदुः ॥
वाशरो वासरोऽपि स्याद्वशिष्ठोऽपि वसिष्ठकः (३) ।
मूषलो मूसलः प्रोक्तः शूकरः सूकरोऽपि च ॥
शृगालोऽपि सृगालः स्यात् शारः सारोऽपि सम्मतः (४) ।
कोशः कोषोऽस्त्रु कथितमश्रु चाऽपि सतां मतम् ।
शण्डः षण्ड स्तथाख्यातः सण्डोऽपि त्रिविधोमतः
शूरः सूरोऽपि चादित्ये विश्वक् विष्वक् स्मृतं (५) बुधैः ॥
स्यात् किशलयं किसलयं वशुकं वसुकं तथा (६) ॥
आलीःस्यादालिरप्येवं वल्लीकोवाल्मिकोमतः ॥
गाण्डीवं गाण्डिवं प्रोक्तं पाण्डुरः पाण्डरस्तथा (७)
पारावतः पारवतः (८)कवाटञ्च कपाटकम् ॥
अन्त्यश्चान्तः (९) सुखं सौख्यं नखरं णखरं (१०) स्मृतं
वाल्मीकि वाल्मिकश्चापि वालुका वालिकापि च ॥
मथूरा मथुरा प्रोक्ता (११) कफोणिः कफणस्तथा (१२) ।
द्वारपि द्वारमित्याहुः (१३) सरिसपः सर्षपस्तथा ॥
धूस्तूरोधुस्तूप्रोक्तारस्त्वन्तिकाऽपरात्तिका तथा (१४) ॥

---

(१) विषुवं, विशुवं तथेति (ख), विषुपद्विषुवं तथेति (ग), (२) शम्बलं, सम्बलं प्रोक्तमिति (ख), (ग) पुस्तके श्लोकस्यास्य चतुर्थचरणं नास्ति ॥ (३) वषिष्ठक इति (ग), (४) सारोऽपि चाचकै इति (ग), (५) स्मृतमिति (ख) (ग) । (६) छन्दकं चन्दकं तथेति (ख), चुल्लकं चूल्लकं तथेति (ग) (७) पाण्डरं पाण्डुरं तथेति (ख) (८) पारावात इति (ग) । (९) अन्तं चान्त्यमिति (ग) । (१०) न खर, नखरं तथेति (ख) । नगरं नागरं विदुरिति (ग) (११) मधुरा, मथुरा, प्रोक्ता इति (ख), मथुरा माथुराप्रोक्ता इति (ग) (१२) कफीणक

यमदग्निर्जमदग्नि: कारञ्जश्च कलिञ्जक: (१५)
परिहार: परीहार: विहारादेर्द्विरूपता (१६) ।
अरण्यवनिभूम्यादेर्द्वैरूप्यमपि चेष्यते (१७) ॥
आपोगण्डस्त्वपोगण्ड: पिधानमपिधानकम् ॥
अवतंसोवतंसश्च (१८) वहितोऽवहितस्तथा (१९) ॥
अर्थ्य आर्थ्यस्तथा प्रोक्त: क्षुरप्रश्च क्षुरप्रक: ।
जामाताऽपि च यामाता याया जाया प्रकीर्त्तिता ॥
योषा जोषाऽपि च ख्याता सुवासिन्यां सुवासिनी ।
कङ्गु: कङ्गुश्चैवागुरुश्च यनागुरुपुरादाहृता ॥
सुत्रामाऽपि च सूत्रामा किङ्किणी कोङ्किणीतथा (२०) ।
जातीफलं जातिफलं यष्टीमधुमतन्तथा ॥
तनुस्तनूर्हनुश्चैवं (२१) पर्य्यन्तं परिजन्तथा (२२) ।
अभ्रमब्भ्रमपिख्यातं खानित्रञ्च खनित्रकम् (२३) ॥
धन्याकञ्चापि धान्याकं खड्गो खड्गोद्विधा मत: ।
विरिञ्चिश्च विरिञ्चोऽपि परशु: पर्शुरेव च ॥
पृषत: पृषदुद्दिष्टो वेश्या वेस्या च कीर्त्तिता ।
सुरापाणं सुरापानं भुजङ्गो भुजगोमत: ॥
तुरङ्गस्तुरगश्चैव कबन्धञ्च कमन्धकम् ।
अग्रमग्र्यमपिख्यातं शारि: सारोऽपि कीर्त्तित: ॥

---

(१४) अन्तीकालन्तिकामतेति (ग)। (१५) कलिञ्जश्च कालीञ्जक इति (ख), कालिञ्जश्च कलिञ्जक इति (ग) तत्परिरम्भ: परीरम्भ इत्यधिक: पाठोवर्त्तते। परीरम्भ:, प्रतीकार वीहारादौ द्विरूपतेति (ख) प्रतीहार:, प्रतिहार: परीवादेर्द्विरूपतेति (ग)। (१७) तूर्य्यादेर्द्वैरूप्यमपि दृश्यते। (१८) अवतंशोऽवतं सर्वेति (ख, ग) (१९) अवहितं वहितं तथेति (ख)। (२०) काकिणी काकिनी तथेति (ख) (ग) (२१) तुसुश्चैवेति (ख)। दीर्घान्तमपि सम्मतमिति (ग) (२२) धर्वित्रं खाड्डविककमिति (ख, ग)।

द्विरूपाक्षरकोषः ।

जम्बुः जम्बुश्चापि कन्दरं कन्दरमप्यथ (२४) ।
उद्यानमपि चोद्यानमायुश्चायूरपि स्मृतम् (२५) ॥
जम्बिरोऽपि च जम्बीरोवरुणोवरणोवपि च ।
रात्रिञ्चरो रात्रिचरः सततं सन्ततं तथा ॥
निष्ठेवोऽपि च निष्ठीवः स्तिमित स्तीमितस्तथा (२६) ।
जिह्मा जिह्मश्च कथितौ [illegible] ॥
रिकथमृकथमपि प्रोक्तं रिष्टिर्ऋष्टिश्च सम्मतः ।
[illegible] पूरुषः पुरुषस्तथा ॥
उदकश्चोदकश्चैव कटः [illegible] (२७)
लज्जा लज्जका तथा प्रोक्ता प्रततिर्व्रततिस्तथा (२८) ॥
नृत्यं नृत्तञ्च कथितं गयायां कथ्यते गयः (२९) ।
गम्भीरञ्च गभीरं स्यात् प्रकाशः प्रकशस्तथा (३०) ॥
प्रादेशोऽपि प्रदेशश्च करञ्जोऽपि करञ्जकः ।
सङ्कुचोनिकुञ्चोवापि स्यातांविज्जलहिज्जलौ ॥
आगस्तिः स्यादगस्त्योऽपि यमश्च यमजोमतः (३१) ॥
वातूलो वातुलः प्रोक्तो वृत्तश्च वर्त्तुलस्तथा (३२) ॥
[illegible] (३३) तथा पूर्व्वैश्च दृश्यते ।
कुटीर कुटिरौ ख्यातौ ननन्दा च ननन्दिका ॥

आमी... आम्रलिप्ता स्यात् (३४) अष्टिलीअङ्कुलस्तना ।
मासि जैत्रे तथा श्वेतः पौषे पुष्योऽपि सम्मतः ।
अश्मिमानश्मिमानेव वाग्वि वाचा दिग्मादश्च । (३५)
अग्निपक्वाग्निपक्वात्तु क्लिन्नक्लिन्नमिति स्मृतः ॥
चेटी चेडी च कथिता रजः तु रजसोऽमतः (३६) ।
मङ्गपव मङ्गलाक्षुमलनं चिन्तनं तथा (३७) ॥
नारिकेलादिषु द्वैधं महाकालादिवर्जनात् ।
डिम्भे डिम्ब इति ख्यातः कवरः कूवरोऽमतः (३८ ॥
आर्द्रमार्द्रं धुतं धौतं भिमातं मिमितं तथा (३९) ।
घ्राणं घ्रातं पुनः प्रोक्तं गुढं गूढं मतं मतम् (४०) ॥
क्षीणं क्षीतञ्च विख्यातं घुष्टञ्च, घुषितं तथा (४१) ।
दान्तं च दमितं शान्तं शमितं पूर्णं पूरिते ॥
जप्तश्च जपितश्चैव क्लिष्टं क्लेशितमेव च ।
तुष्टञ्च तुषितं विद्धं वेधितं विन्नवित्तके ॥

(ख) । वङ्क्षी वाङ्कलः भीकः सद्बलवर्धनः (ग) । (३३) कटकं कंटकस्तथेति (ग) (३४) आमिषः स्यादामिषाऽपीति (ख) ।

(३५) अश्मिमान्, अश्मिमानेव वाग्वाचा, दिक्दिग्मादश इति (ख)

(३६) चेटी चेटी च कथिता रथः ख्यातोरजोमतः इति (ख), मत्स्यक्षिदिः कथिता रजः ख्यातं रजं मतं इति (ग) ।

(३७) समगव सम्गाञ्चिलनचिन्तमा तथेति (ख), मङ्गदेवमहादेवी चेतनं चिन्तनमथेति (ग) ।

(३८) कुरवः, कूरवस्तथेति (ख) ।

(३९) आर्द्रमार्द्रं धुतं धौतं कटकं कण्टकान्तथेति (ख), धुतं धूतमिति (क) ।

(४०) गूढं गुप्तं मतं तथेति (ख) ।

[illegible]

क्षतं क्षुधातुरश्चैव भिन्नं भेदितमेव च ।
[illegible] ख्यातञ्च ख्यातं स्यात् (४२) धूपितं धुपितं तथा ।
धूपायितञ्च मृगितं मार्गितं ब्रुवते बुधाः ॥
अन्वेषितं तथान्विष्टं त्राणं त्रातञ्च सम्मतम् ।
गुप्तं गोपायितञ्चैव कुथं कुथितं तथा ॥
पणायितञ्च पणितं पनितञ्च पनायितम् ।
छन्नञ्च छादितञ्चैव घुष्टं घुष्टं स्मृतं बुधैः ॥
तीर्थतिर्थसमर्घं पर्व्व स्यात् पर्व्वणी तथा ।
कुणकुणी कुणकुणः प्रोक्तः किकिदिविः किकीदिविः ॥
[illegible] च शीवृगोव [illegible] तथा ।
यती स्याती यतिश्च स्यात् अन्तर्धान्तर्विधी ॥
सन्निहितः सन्निहित्यं कीलः कीलापि कीर्त्तिता ।
अङ्गुलिस्याङ्गुलं स्यात् (४३) धूपोऽधूपश्च सम्मतः ॥
अपपूर्व्वमर्पणा च भवति चावमर्पणम् ।
अपमानाऽवमानञ्च (४४) विम्बोष्ठेऽपि द्विरूपता ॥
कहङ्काऽपि च कहङ्की, [illegible] तथा ।
मज्जा स्यातः स्मृता मज्जा आस्तापि च विचक्षणैः ॥
स्फटा फणटा च चण्डारश्चण्डालश्च प्रकीर्त्तितः ।
[illegible] कीर्त्यते (४५)

संध्या सन्धा च [illegible] च [illegible]ऽपि करम्भकः (४७) ॥
कुद् [illegible] मुखमुखौ [illegible] च [illegible] (४८)
श्रद्धा श्रट्टा मतं [illegible] रजनं तथा ॥
[illegible] गतिर्गत्यां भूतिर्भूत्यादिकं तथा ।
[illegible] ॥
[illegible] सेवनं सीवनं मतम् (४९) ॥
तन्त्री तन्त्रा च कथिता [illegible] (५०) ।
सन्ध्या [illegible] भारता भरता नटाः ॥
शूली [illegible] पिटकः पिटकस्तथा ।
प्रतिश्रुता प्रतिश्रुतः स्यादलक्षयालक्षोऽपि च (५१) ॥
[illegible] वाऽपि [illegible] (५२) ।
[illegible] विकर्णादिकर्णौ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] (५३) ।

---

(४७) संध्या, संधा च सधा च करम्भोऽपि करम्भकाविति (ख) ।

(४८) तथा श्रुतीति (ग)

(४९) श्रद्धा श्रध्दा तथा तुल्या सेवनं सेवनमपीति (ग) ।

(५०) मार्जना पुनरिति (ख), मार्जनं तथेति (ग)।

(५१) प्रतिश्रुतः प्रतिश्रुतं स्यादलक्षयालक्षोऽपिचेति (ख) ।

(५२) ग्रघुल इत्यपीति (ख) ।

(५३) [illegible]

अक्षोऽक्षौऽभिक्रोभीक्रोलुकोलोलुप इत्युभौ (५४) ॥
दृष्ठ्युद्दृष्टकौ विशालं विशल्लं स्मर्यते वुधैः ।
गाङ्गवोऽर्जितार्जिः स्यादूरीकृतमुरीकृतम् ॥
वह्नास्मि पठ्यते कैश्चित्तथा वह्नम्पि चैवहि ।
वह्नुपानिस्तथा भक्तिः त्रितयं तेन सिध्यति (५५) ॥
स्फुरणं स्फुरणं ख्यातिः क्वचित् साम च नाऽमव्यम ।
स्तम्बघनस्तु स्तम्बघ्नो मसिश्चापि मसी स्मृता ॥
कालनेमिः कालनेमी दैत्यनाम द्विधा मतम् (५६) ।
कुम्भी चापि तथा कुम्भा भण्यते शब्दशासने ॥
ख्याते माङ्गल माङ्गल्ये विधिरोवीधिरः स्मृतः ॥
भ्रूकुटिर्भ्रूकुटिः स्यात् स्तवस्तापोऽपि गीयते ।
भ्रूकटं भ्रूकूटं गाङ्गुर्मन्दारोमन्दरोऽपि सः ॥
फलञ्च फलनं ख्यातं नसा नासा च कीर्त्यते ।
कर्षकः क्षपको दृष्टः खलीनं खालिनं तथा ॥
मणी इव मणीवस्याद्रोदसी रोदसा अपि ।
दम्पती इव शब्देन संहतौ तेषु पञ्चकः ॥

---

(५४) लुडीलोलुपलोलुपौ इति (ख) ।

(५५) पठितौ सिद्धमिति (ख) ।

[illegible] यान्निम्ब [illegible] ॥
[illegible] मौसौ [illegible] घरणं तथा ।
निखर्वौ च निखर्वं स्यात् उदूखलमुदूखलम् ॥
क्षमा भूमिः क्षमा तृष्णा तूली तूलामलं सताम् ।
[illegible] सक्थोऽपि दृश्यते ।
कापुरुषः कुपुरुषो वाचिका वाचकः क्रिया ॥
[illegible] तथा ख्याता त्रिहिङ्गिका ।
आपः शब्दः अकाराङ्को दृश्यते शब्दयामनि ॥
[illegible] ।
[illegible] तथा दृष्टौ काञ्जिका च काञ्जिकम् ॥
[illegible] च दृष्टौ पुं [illegible] पुनः ।
[illegible] प्रोक्तौ दृष्टौ भिक्षुकभिक्षुकौ ।
[illegible] कीचक ॥
[illegible] सताम् ।
[illegible] चैव [illegible] ॥
[illegible] तथा [illegible] कलम्बिका ।
नीलिका चैव नीली च कर्कटः पुंसि च स्त्रियाम् ।
[illegible] ख्याता स्मृतौ [illegible] ।
भृङ्गराजो भृङ्गरजः समौ दाडिमदालिमौ ॥
मत्सकौ गुच्छकावापि तथा चोत्सुकचातकौ ॥
शाटिः शाटी च विख्याता मटोमयटएव च।
समौ दात्यूहदात्यौहौ पटवासः पटवसः ।
अवसत्थ आवसत्थ स्तु द्रङ्गाद्रङ्गकौ समौ ॥
शूकपिटः शूकपटः खट्टिका खट्टिकके ।
ख्यातौ पर्प्पटपर्प्पाटौ प्रघाणः प्रघणोऽपि च।

क्रोशापि च पुनः क्रौञ्चस्तथा च प्रतिपद्यते ।
कुलकोपीयते कैश्चिदजलकोऽयन्तु गीयते ।
दुर्लभो ग्रथितो लोके बीजधान्यप्रदायकः ॥

इति श्रीपुरुषोत्तमविरचितद्विरूपाख्यकोषः समाप्तः ।

त्रिश (ष स) कारभेदः ।

श्री सरस्वत्यै नमः

ग्रन्थारम्भः ॥

तालव्यादि मयोच्यते किमपि तत्तालव्यमध्यन्तत
स्तालव्यान्तमिह प्रकाशितपदं यत् सूरिभिर्भूरि तत् ।
मूर्धन्यस्य पदस्य चेद्दृशमतं दन्त्यस्य तादृङ्मतं
ज्ञातव्यं त्रिशकारभेदकथने प्रागादिमध्यान्ततः ॥
तालव्यमूर्धन्यदन्त्याश्चुटुतूनां क्रमादिमाः
संयोगाः शषसा ज्ञेयाः प्रोच्यन्ते तत् कतीतरे ।
श्रीशर्वंशमशर्म शेखर शिखाशैवाल शङ्कुताः
शङ्काशीकरशङ्करश्रुतिशची शुल्ठी शठी शायकाः ॥
शीधुश्लीपदशुद्धशोभनशरच्छ्वाशनैःशम्बराः